

**TURONDA XI – XIII ASRLARDA YURITILGAN
TIL SIYOSATI**

Alisher Muzaffar o'g'li Egamberdiyev

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turonda turkiy Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi o'rnatilgach yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida turkiy tilning umumelat tili sifatida qaror topishi masalasi tahlil qilingan. XI – XIII asrlar Turon hujjatshunoslik an'alarida forsiy va turkiy tillar mavqeyi masalasi yoritilgan. Mo'g'ullar istilosidan so'ng Turonda olib borilgan til siyosati, davlat tilida ish yuritish masalasi haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: turkiy etnik qatlam, turkiy til, umumelat tili, turkiylashish, "Devonu lug'otit turk", xorazm turkiysi, hujjatshunoslik, ish yuritish tizimi.

Tarixiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Turonda IX asrdan boshlab yaxlit turkiy etnik qatlam, jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi. X asr oxiriga kelib, ichki ziddiyatlar va sulolaviy kurashlar natijasida zaiflashib qolgan Somoniylar sulolasining boshqaruvi turkiy Qoraxoniylarning zarbalari natijasida quladi. Bu davrda umumelat tili qaror topdi [1]. Agar Somoniylar va G'aznaviylar davrida adabiy asarlar asosan arab va fors tillarida bitilgan bo'lsa, Qoraxoniylar davrida turkiy tilning adabiy til sifatidagi mavqeyi ancha oshdi. Turkiy tilda dastlabki ilmiy asarlar paydo bo'ldi [2]. Qoraxoniylar davridan mintaqada turkiy tildagi joy nomlari ham keng tarqaldi, so'g'diy aholi tili turkiy til bilan birga qo'llandi. Biroq so'g'diy til sekin-asta turkiy tilga o'z o'rnini bo'shatib bera boshladi. So'g'diylar va boshqa mahalliy xalqlarda ham turkiylashish jarayoni kuchaydi [3].

XI asrga kelib tildagi turli farqlanishlarga ega bo'lgan shaharliklar va qabilalar o'rtasidagi munosabatning kuchayishi tilda ma'lum me'yorlarni yaratish ehtiyojini yuzaga keltirdi [4]. Jamiyat taraqqiyoti, adabiyot, ilm-fan rivoji ko'p jihatdan, asosan, adabiy tilning taraqqiy etishiga bog'liq edi. Natijada Mahmud Koshg'ariy tarixdagi birinchi turkiy tillar lug'ati "Turkiy so'zlar devoni" ("Devonu lug'otit turk") asarini yaratib, turkiy xalqlar tilining birinchi tadqiqotchisiga aylandi. Mazkur davrda ham ilmiy asarlarni arab tilida yozish an'anasi davom etganligi sababli Koshg'ariy o'sha vaqtda turkiy qabilalarning jonli tilida keng qo'llangan, iste'moldagi olti mingdan ortiq so'zlarning lug'aviy ma'nosini arab tilida bayon etdi. Mazkur kitob arablarga turkiy tilni o'rgatish maqsadida ham yozilgan. Bundan tashqari, asarda Qoraxoniylar davlat

boshqaruviga oid atamalar, unvon va darajalarni ifodalovchi soʻzlar ham berilgan. Koshgʻariy Oʻrta Chinda yashagan turkiy tilli xalq xitoy (qiton)larning Qoraxoniylar xoniga turkiy tilda xat yozgani toʻgʻrisida ham maʼlumot bergan [5].

IX – XII asrlarda Movarounnahrda asosan turkiy, arab va fors tillari amalda keng qoʻllanilar edi. Aholining ziyoli qatlami bu tillardan bimalol foydalanib, ijod qilar edilar [6]. Boshqa musulmon oʻlkalarida boʻlgani singari Turonda faoliyat yuritgan rasmiy idoralar hujjatlar rasmiylashtirilishiga alohida ahamiyat qaratganlar. Tuzilgan davri, vaqti, uni tuzgan shaxs aniq koʻrsatilgan va guvohlantirilgan ijtimoiy-siyosiy, huquqiy maʼlumotlarni oʻzida ifoda etgan vasiqalar, vaqfnomalar, tarxon yorliqlari va boshqalar tarixiy-huquqiy hujjatlar sirasiga kiradi [7]. Tarixiy hujjat tadqiq etilganda u mansub boʻlgan davrning ijtimoiy-siyosiy tuzumi, huquq manbalari, ish yuritish tartibi, hujjatlarni rasmiylashtirish va ijro etish boʻyicha amaliy maʼlumotlar toʻplanadi.

X – XIII asrlarda Movarounnahrda muhrlarda turkiy, arabiy, forsiy tillardan olingan “amir”, “qutlugʻ”, “xoqon” kabi soʻzlar yoki sultonning ismi sharifini va u egalik qilayotgan hudud nomi va shunga oʻxshash soʻzlar oʻyib yozilgan. Til nuqtayi nazaridan ushbu soʻz va iboralar arab, fors turkiy tillarda bitilgan. Masalan, bu davrda qozilik mahkamalarida ham hujjatlarning haqiqiyliigi, huquqiy kuchga ega ekanligi tamgʻa, muhr, nishonlar bilan qonuniylashtirilgan [8]. Mazkur davr Turon hujjatshunoslik anʼanalarida oʻsha davr uchun rasmiy til vazifasini bajargan arab tili matnlarining turkiylashish-forsiylashish holatlari koʻzga tashlanadi. Masalan, muborak – qutlugʻ, aʼzam – buyuk, ibn – oʻgʻli, kitaba – bitig kabi soʻzlar yonma-yon ishlatilganini koʻrish mumkin [9]. X – XIII asrlarda qozilik hujjatlari fors tilida yuritilib, guvohlarning koʻrsatmalari ham oʻsha davrdagi rasmiy til hisoblangan fors tilida yozilgan [10].

Abulhasan Ali Movardiyning “Ahkom as-sultoniya va-l-valoyot ad-diniya” (“Davlatchilik qonunlari va sharʼiy boshqaruvlar”) asarida davlat boshligʻi boʻlishga munosib kishilardan talab etiladigan yettita asosiy shart sanab oʻtilgan. Mazkur shartlarning uchinchisida davlat boshligʻining qulogʻi, koʻzi, tili kabi tana aʼzolari sogʻlom boʻlishi zarurligi qayd etilgan [11]. Albatta, har bir hukmdor oʻzining davlat boshqaruviga oid vakolat va majburiyatlarini bajara olishi uchun boshqa tana aʼzolari qatori nafaqat tilining nuqsonsizligi, balki nuktadonligi ham alohida oʻrin tutgan. Zero, beshinchi shartda qayd etilgan davlat va jamiyatni boshqarish, xalqning xohish

irodasini idrok etishga qodir bilim sohib bo'lish uchun ham tafakkur va nutq uyg'unligini talab etiladi.

Anushteginiylar sulolasi boshqaruvida vazirlar muhim o'rin tutib, bu lavozimdagi shaxslar asosan arab-fors mansabdorlari muhitiga mansub kishilar bo'lgan. Ular ma'muriy ishlarga layoqatli bo'lishdan tashqari arab hamda fors tillarini, saroy tartib-qoidalarini bilishlari shart bo'lgan [12]. Anushteginiylar sulolasi va keyingi davrda turkiyda yozilgan asarlarning tili bugungi kunda xorazm turkchasi deb nomlanadi [13]. Plano-Karpinining shohidligiga ko'ra, XIII asrdayoq turkiy til xorazmliklar o'rtasida hukmron til bo'lib qolgan [14].

Ma'lumot o'rnida qayd etish joizki, Turondagi xorazm turkiysi deb nomlangan qang'li-qipchoq unsurli turkiy til XIII asrda Misr mamluklar davlatining arab tilidan so'ng ikkinchi tiliga aylandi. Birinchi mamluk sultonlari (bahriylar) eski turkiy tilning qipchoq shevasida so'zlashar edilar. Devonxonalarda ham shu til muomalada bo'ldi. Bu til hozirgi o'zbek tiliga ancha yaqin bo'lgan. Bu davrda Misrda turkiy tilni o'rganishga alohida e'tibor berilib, til grammatikasi va lug'aviy boyligini o'rganishga bag'ishlangan asarlar yaratildi [15]. Xorazm turkiysi Misrda XV – XVI asrlargacha rivojlandi. Mamluklar davlatida muomalada bo'lgan mamluk-qipchoq hujjatlarida Xorazm shevasiga xos bo'lgan so'zlar mavjudligi aniqlangan [16].

Istilodan so'ng mo'g'ullar eski uyg'ur-turkiy yozuvi asosida mo'g'ul yozuvini shakllantirdilar. Turonga kelib o'rnatilgan va o'troqlashgan mo'g'ul zodagonlari turkiy tildan saroy tili hamda jonli so'zlashuv tili sifatida foydalana boshladilar. Chingiziy hukmdorlarning farmonlari, har qanday hujjatlari ommaga turkiy tilda yetkazildi. Hali davlatchilik an'anasi, ish yuritish tizimi shakllanmagan mo'g'ullar devonxona tashkil etishni Turon xalqlaridan o'rgandilar [17]. Chingizxon tomonidan o'g'li Chig'atoyga idora etish uchun topshirilgan hududlar qo'shni xalqlar, ko'proq eronliklar tomonidan Chig'atoy ulusi deb atala boshlandi. Ushbu Chig'atoy ulusida ishlatilgan turkiy xalqlar milliy adabiy tilini ham shu hudud nomiga nisbat berib "chig'atoy tili" deb atay boshladilar. Shu tariqa bu atama eronliklar orqali Yevropaga ko'chib, "chig'atoy tili" nomi tarixiy adabiyotlarga o'rnatildi [18].

XIII – XIV asrlarda Chig'atoy ulusida zarb etilgan tangalardagi yozuvlar arab imlosi va tilida, ba'zan esa mo'g'ul tilida uyg'ur imlosida bitilgan. XIII asrda Samarqandda so'qilgan dirhamlarda arab imlosidagi turkiy va forsiy tillardagi yozuvlar ham uchraydi. XIII asrda Buxoroda xitoylik noib hukmronlik qilgani sababli bu davr

Buxoro tangalarida xitoy iyerogliflari ham uchraydi [19]. XIII – XIV asrlarda Xorazm adabiy muhitida aksariyat adib va shoirlar ikki tilda – turkiy va forsiy tillarda ijod qilganlar. Ularning ba'zilari ko'proq turkiy tilda ijod qilib, ba'zi asarlarini forsiy tilda yaratganlar [20]. Shu o'rinda qayd etish joizki, Oltin O'rdaning adabiy tili va adabiyotini yaratishda Xorazm muhim ahamiyat kasb etgan. Bu yerda yaratilgan bir necha badiiy asarlarning tili Xorazm va Sirdaryoning quyi oqimidagi shaharlar til unsurlari bilan bevosita bog'lanish mavjud bo'lganini namoyon etadi [21]. Bu hududlar nafaqat Oltin O'rda aholisining so'zlashuv tiliga, balki yozuviga ham ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, IX asrdan Turonda jonli turkiy til muhiti vujudga kela boshladi. Qoraxoniylar davrida umumelat tili qaror topdi, turkiy tilning adabiy til sifatidagi mavqeyi ancha oshdi. Chingizxon boshchiligidagi mog'ullar istilosidan so'ng Turonga kelib o'rnashgan mo'g'ul zodagonlari turkiy tildan saroy tili hamda jonli so'zlashuv tili sifatida foydalana boshladilar. Chingiziy hukmdorlarning hujjatlari ommaga turkiy tilda yetkazildi. Hali ish yuritish tizimi shakllanmagan mo'g'ullar devonxona tashkil etishni turonliklardan o'rgandilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. 93-б.
2. Фафуров Ғ. Шарқ жавоҳирлари. Бадиалар. – Тошкент: Маънавият, 2000. 11-б.
3. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. 92-б.
4. Зинатуллаев З. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари, унинг яратилиши ва манбалари // ЎЗМУ хабарлари. 2014. 3-сон. 82-б.
5. Айтбаев А.А. Чин ва Мочин. – Тошкент: Фан, 2006. 94-б.
6. Буюк истеъдод соҳиблари / Тузувчи, масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи М.М. Хайруллаев. – Тошкент: Адолат, 2002.
7. Муқимов З., Шарипов Б. Тарихий-ҳуқуқий фанлар ва манбашунослик // “Аждодларимизнинг қўлёзма меросини тўплаш, илмий ўрганиш ва нашр этиш муаммолари” мавзусидаги илмий амалий анжуманга тақдим этилган маърузалар. – Тошкент: Имом ал-Бухорий жамғармаси, 2001. 33-б.

8. Бекмирзаев И.И. Мовароуннахрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндошувлар. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. 182-б.
9. Бекмирзаев И.И. Мовароуннахрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндошувлар. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. 184-б.
10. Бекмирзаев И., Насриддин М. Исломда қозилик маҳкамалари. – Тошкент: QAQNUS MEDIA, 2019. 152-б.
11. Жўраев З.М. Ўзбекистон давлатчилиги ўрта асрлар тарихига оид муҳим манбаларидан бири Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳоннинг “Сулук-ул-мулук” асари ва қиёсий таҳлил учун Мовардийнинг “Аҳком” асари // ЎЗМУ хабарлари. 2011. 4/1-сон. 152-б.
12. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. 226-б.
13. Абдиримов Б. Хоразмийлар изини излаб: VIII – XIII асрлар Евроосиё худудларида кечган сиёсий ва этник жараёнларда хоразмликларнинг ўрни. – Тошкент: Sharq ma’rifati, 2021. 102-б.
14. Толстов С. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб / таржимон: А.Мухаммадқулов; масъул муҳаррир: У. Бекмуҳаммад. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. 373-б.
15. Арипова З. Ўрта асрларда Марказий Осиё – Миср муносабатлари. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021. 30-б.
16. Абдиримов Б. Икки буюк саркарда ёхуд Жалолиддиндан Қутузгача. – Тошкент: Sharq ma’rifati, 2021. 291 – 292-б.
17. Қурбанниязов М. Олтин Ўрда адабий муҳити ва Рабғузий ижоди // ЎЗМУ хабарлари. 2015. 3/1-сон. 182-б.
18. Атаниязова М. Олим Шарафиддинов – Навоий ижодини тадқиқотчиси. – Тошкент: Bookmany print, 2022. 33–34-б.
19. Бердимуродов А., Индиаминова Ш. Буюк ипак йўли: қитъалар ва асрлар оша. – Тошкент: O‘zbekiston, 2017. 260-б.
20. Жабборов И. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани: тарихий-этнографик лавҳалар. – Тошкент: O‘zbekiston, 2012. 237-б.
21. Бекмуҳаммад У. Ҳаммуаллиф муаррихлар // Бекмуҳаммад У. Хоразм ва хоразмликлар. Иккинчи китоб. – Бухоро: Дурдона, 2022. 207 – 208-б.